

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

М. Бар, А. Заленський

Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939—1945 рр. *

Довгоочікуваний вибух польсько-німецької війни 1 вересня 1939 р. розбудив серед багатьох українських політичних діячів надію, що захитання рівноваги європейського укладу сил наблизить можливість вибороти незалежність України. Побіч німецької армії увійшов до Польщі невеликий, але добре вишколений у Німеччині український легіон, яким командував Роман Сушко, колишній партизан антирадянських відділів з 1920-х рр., член керівництва Організації Українських Націоналістів (ОУН). Однак підготовлені ОУН плани повстання на південно-західних кресах Речі Посполитої не здійснилися, і тільки у кількох повітах відбулися напади на відступаючі польські відділи. Лояльне ставлення до Польщі значної частини українського суспільства, у тому майже всіх українців, які у той час відбували військову службу в Польському війську, було результатом прихильного відношення до Польщі, яке, серед інших, репрезентував Василь Мудрий, голова Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) і віце-маршалок останнього сейму Речі Посполитої, а також Андрей Шептицький, митрополит греко-католицького обряду.

Падіння Польщі припинило українські суперечки щодо орієнтації національної політики. Кожний з дотеперішніх аспектів альтернативи мав свої недоліки: пов'язання з Польщею і її західними союзниками означало — принаймні тимчасово — відмову навіть від найбільш елементарних прав української автономії, які польський уряд у Варшаві впродовж 20 років не бажав запевнити; пов'язання з III Рейхом загрожувало необхідністю здатися на ласку безпощадного і певного своєї сили партнера, а також не виключало таких несподіванок, як віддача Німеччиною Угорщині території Закарпатської України чи пакт Ріббентропа — Молотова, віддаляючий можливість конфлікту з СРСР і надію на визволення з-під влади комуністів більшості українських територій. Після мілітарної поразки Польщі залишалася тільки перспектива більш або менш кон'юнктурного союзу з гітлерівською Німеччиною і її союзниками.

Виразником прихильної до Німеччини концепції віддавна була ОУН — *найсильніше* угруповання серед українських самостійницьких партій. ОУН була створена 1929 р. на конгресі у Відні в результаті об'єднання Української військової організації (УВО) з Союзом українських націоналістів. Першим головою проводу, себто керівництва ОУН, був Євген Коновалець, убитий радянським агентом 23 травня 1938 р. в Роттердамі.

Під керівництвом наступника Коновальця, його шурина і чільного діяча ОУН, Андрія Мельника в останній декаді серпня 1939 р. в Римі

* Друкується за: Віднова. Політика. Суспільство. Культура. Зима 1985/86. Весна 1986. 4. — С. 90—104. — Мюнхен, 1986. Місця, виділені курсивом, на думку видавців Віднови, є спірними.

відбувся II Конгрес ОУН, на якому зроблено спробу опрацювати цілісну ідейно-політичну програму. Учасники конгресу критично оцінили дотеперішній теоретичний доробок самостійницького руху. У передмові до програмних рішень заявили, що українські партії мали на папері багато рецептів, щоб ущасливити народ, але в їхніх програмах забракло живого духу і основних національних ідей, які єдині могли порвати зі старим життям і створити нове. Як це часто буває у час великих поривів і поразок, в українському суспільстві прийшло до реакції: критичні оцінки світоглядних вартостей, розрахунки з минушиною і пошуки нових шляхів. Щобільше, «програма» стала образливим словом, яке ототожнювалося з вузькістю поглядів і партійною анархією. Автори програми ОУН, критикуючи колишніх національних діячів за недооцінку «важливих програмних студій», визнавали, однак, що в ході «ідейного виховання мас» важливе значення мають не кабінетні теорії, але щоб добратися до душ народу, щоб оволодіти його почуттями і уявою за допомогою простих правд націоналізму, щоб захопити його прикладами геройських подвигів. Головні ідейні принципи ОУН формулювалися в «опозиції до традиційних ідеологічних напрямків, спертих на раціоналізм, позитивізм і матеріалізм», та посилалися на ближче не окреслені поняття, як «активний ідеалізм», «право духу» чи «душа нації». Устрій майбутньої держави мав бути побудований «на принципі націократії», отже «влади нації у державі». Вона, натомість, мала спиратися на організовану і солідарну співпрацю всіх суспільно вартісних верств, об'єднаних відповідно до їхніх суспільних функцій «у керівних представницьких органах». Головними принципами націократії передбачалися «національна солідарність, понадкласовість і безпартійність». Планований устрій цілком явно нав'язував до фашистських зразків. Проголошувано, що на чолі держави стане до волі нації голова держави — Вождь Нації, що він повинен персоналізувати суверенність і єдність нації, очолювати збройні сили, керувати державою через підпорядковані йому і перед ним відповідальні органи виконавчої влади. Передбачалось, що громадсько-професійні організації об'єднуюватимуться відповідно до адміністративно-територіального поділу у центральні об'єднання на засадах ієрархічної організації і що творення політичних партій буде заборонено законом. В економічних справах програма ОУН стверджувала, що економічний устрій Української держави, як заперечення капіталізму і марксизму, у своїх основах має солідарну співпрацю громадсько-виробничих верств, яку нормує держава, керуючись інтересами нації. Економічна система мала спиратися на мішані форми: державну, громадську і приватну власність.

Програма ОУН не була надто оригінальною і не становила перелому в розвитку української політичної думки. Вона була особливою компіляцією споріднених націоналістичних програм, яка у певній мірі брала до уваги українську дійсність. Воєнні події довели до того, що поточна політика відсунула на задній план формулювання програмних концепцій.

У ході нарад римського конгресу до його учасників наспіла вістка про підписання пакту Ріббентропа — Молотова, а також нібито інформація (чи радше поголоска) про важливий для українців абзац таємної клаузули того договору, за яким уся Східна Галичина була передана Росії. Незважаючи на це, керівництво руху не змінило свого стосунку до німецького союзника.

Однак на тлі стосунку до Німеччини невдовзі прийшло до розламу в ОУН. Молодші крайові діячі, на чолі яких стояв звільнений з польської в'язниці Степан Бандера, обвинуватили еміграційних керівників проводу в опортунізмі, германофільстві і в організаційній бездарності. На краківському з'їзді крайових активістів ОУН у лютому 1940 р. створено Револьюційну Фракцію ОУН, звану від того часу ОУН—Б, від

прізвиська молодого провідника Бандери, на відміну від ОУН—М, на чолі якої залишився Мельник. Прихильники Бандери постулювали перехід у цілості на військову діяльність, організацію партизанського руху на територіях України, які належали або були нещодавно включені до СРСР, висилку українського легіону до Фінляндії у випадку підтримки її з боку Заходу, врешті створення, побіч уже існуючих у Рейху, також інших своїх представництв у нейтральних і союзницьких державах, відмежування від рухів, які сліпо задивлялися на гітлерівську Німеччину (наприклад таких, як «Фронт Національної Єдності», керований Дмитром Палієвим). Натомість мельниківці, які більш рішуче покладалися на Німеччину, остерегалися перед мілітаризацією руху і ангажуванням у партизанські авантюри на території СРСР, звертали увагу на потребу збереження сил до вирішального розиграння, пора якого ще не прийшла, вважали, що всяка діяльність повинна сприяти тому, щоб довести союзникові корисність їхнього руху.

Нав'язання дружніх відносин між Німеччиною і СРСР спричинило хвилеві припинення гітлерівцями явної підтримки українських національних організацій. Вони, до речі, були формально розпущені (як і всі інші — крім гітлерівських — на території Рейху), а представництвом комітетів громадської опіки і громадсько-освітніх інституцій став офіційно у травні 1940 р. створений Український Центральний Комітет у Кракові (УЦК). На його чолі став проф. Володимир Кубійович, колишній доцент географії Ягайлонського університету, не пов'язаний з жодним українським політичним угрупованням. Незважаючи на декларовану нейтральність, Комітет був домінований діячами і прихильниками ОУН—М. Сам Кубійович початково відмежовувався від того напрямку.

Інший осередок, який репрезентував українських емігрантів у Німеччині, діяв у Берліні під назвою Українського національного об'єднання (УНО).

У 1940 р. почався розлам в Українській православній церкві. Після вересневої кампанії на території Генерального губернаторства (ГГ) жив варшавський митрополит Діонісій з єпископом Тимофієм і невеликою кількістю віруючих. Німці невдовзі погодилися на призначення нових єпископів: Іларіона (проф. Огієнка) у Холмі та Паладія (арх. Видибіди-Руденка) у Кракові — обидва були членами українського уряду в 1919 р. Новопризначені єпископи приступили, за згодою Діонісія, до українізації церкви на території ГГ. Водночас на території під радянською окупацією, головним чином у зв'язку зі справою волинського архієпископа Олексія, прийшло до узалежнення церкви від московського патріархату і створення Української автономної церкви. Наприкінці 1941 р., після опанування України німцями, архієпископ Діонісій наказав єпископові Полікарпові, дотеперішньому вікарієві Волинської єпархії, упорядкувати ситуацію православної церкви і покликати тимчасову адміністрацію автокефальної церкви, незалежної від російського патріархату. Так виникла Українська автокефальна церква, яка проектувала організувати релігійний центр у Києві, сягнути до традицій незалежної київської митрополії і, у випадку потреби, стати національною церквою самостійної України. Однак архієпископ Олексій, який у 1942 р. підписав акт об'єднання обох церков — автономної та автокефальної, не дотримав договору і довів до поновного розламу. Факт поділу української церкви використали як німці наприкінці свого панування, так і згодом радянська влада.

Прийняте восени 1940 р. рішення Гітлера про напад на СРСР призвело до чергової спроби з боку влади III Рейху поновно використати українські прагнення до самостійності для своїх егоїстичних, імперіальних цілей. Українці були потрібні в першу чергу як диверсанти на тилах фронту, а також як розвідники, керівники та перекладачі при німецьких відділах. Передбачалось також використання невеликих ук-

раїнських бойових відділів, а також призначення українців на пости у нижчій і середній адміністрації на здобутій території.

Натомість українці, плануючи помагати німцям в атаці на СРСР, водночас розраховували на здійснення власних планів, які приховували від німців. ОУН—Б не сподівалась такого швидкого розгрому Червоної армії, вона радше очікувала довготривалої і винищувальної обидві сторони війни. У зв'язку з цим виходили з положень, що в міру знесення вермахту будуть поставати нові українські відділи, які з часом стануть домінуючою силою у південній частині фронту. Тоді, залежно від розвитку подій, можна буде одній або другій послабленій стороні подиктувати свої умови, а згодом довести до створення власної держави, принаймні на частині території, на якій живуть українці.

Приготування до здійснення цього плану пішли у кількох напрямках. Весною 1941 р. приступили до формування регулярного військового українського відділу, до якого спрямовували військово підготовлених членів ОУН—Б і колишніх вояків Карпатської Січі, політично-військової формації, створеної наприкінці 1938 р. в Закарпатській Україні й розпущеної після зайняття тієї території Угорщиною. Так виник новий український легіон, що складався з батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», які 22 червня 1941 р. взяли участь у наступі на СРСР. Водночас з активістів ОУН—Б створено спеціальні похідні групи, завданням яких було, зокрема, увійти на територію України слідом за німецькою армією і творити там власну адміністрацію, а також пропагандистсько впливати на місцеве населення, зокрема розбуджувати його національну свідомість. Врешті багато зусиль вкладено в організацію на територіях, які були включені до СРСР, розвідувальної мережі і партизанських відділів, які в момент вибуху німецько-радянського конфлікту мали приступити до широкої бойової діяльності з метою перетворити її у національне повстання. Командуючим партизанського руху став член керівництва ОУН—Б Іван Климів-Легенда. Німці, принаймні почасти, були поінформовані про тактику керівництва ОУН—Б і тому фаворизували конкуренційну і водночас більш слухняну і лояльну в стосунку до III Рейху групу А. Мельника.

Німецький напад на СРСР став нагодою для здійснення заздалегідь підготовлених українських планів. Населення ентузіастично вітало маршируючий у першій лінії український легіон. На тилах відступаючої у безладді Червоної армії у широких масштабах були організовані диверсійні акції і саботажі. До діяльності включилися відповідно підготовлені вищеназвані похідні групи. Діяльність українських партизанів почалася насамперед у Львові, де зав'язалися вуличні бої, які спричинили відплатну, спрямовану проти цивільного населення радянську акцію. Батальйон «Нахтігаль» під командуванням Романа Шухевича увійшов до міста вночі з 29 на 30 червня, випереджуючи на 7 годин німецькі дивізії, які швидко просувалися (*впродовж найближчих днів цей батальйон брав участь у винищуванні львівського населення, зокрема інтелігенції*). Тієї ж ночі опановано львівську радіостанцію, через яку 30 червня 1941 р. проголошено прокламацію незалежності України. Згідно з прийнятими раніше рішеннями покликано тимчасовий уряд, на чолі якого став Ярослав Стецько, призначений на цей пост Бандерою. Прокламація Самостійної України, не консультована раніше з німцями, була свідомою ризикованою спробою поставити їх перед доконаними фактами. Незалежно від цього уряд Стецька отримав підтримку керівників головних політичних угруповань, серед них Йосипа Крутого, який керував Українською соціалістичною партією (?), Василя Мудрого, голови УНДО, Мілени Рудницької, колишнього посла Сейму Речі Посполитої Польщі, Дмитра Паліва, керівника фронту Національної єдності, Павла Скоропадського, керівника гетьманців, і д-ра Костя Левицького, колишнього прем'єра Західно-Української Народної Республіки. Однак вирішальне значення мало

благословення митрополита А. Шептицького, який загально вважався символом українського патріотизму. 1 липня у кафедрі св. Юри відбулося вдячне богослужіння за визволення Львова з-під радянської окупації. Під час богослужіння була відчитана відозва Шептицького, яка зазначала, що з волі всемогутнього Бога, в Трійці Єдиного, почалась нова епоха в житті державної, соборної, самостійної України і що національні Збори, які учора зібрались у Львові, проголосили і підтвердили цю історичну подію. У першій декаді липня була покликана Українська Національна Рада — сурогат парламенту, — на чолі якої став К. Левицький. Прокламація самостійної України була прийнята ентузіастично більшістю українського суспільства, і її супроводжали численні мітинги та вдячні богослужіння. Це був — як потім виявилось — вершок успіхів здійснюваної ОУН С. Бандери концепції «націоналістичної революції».

Покликанню уряду Стецька рішуче спротивилася група Мельника, яка висловилася за стислу співпрацю з німцями і намагалася створити регулярне українське військо при відділах вермахту. До проклямованої самостійності зі стриманістю ставився також керований Кубійовичем УЦК у Кракові.

Тим часом німці, не очікуючи такого розвитку подій, 11 липня арештували Стецька і його чотирьох співробітників. Притримали також С. Бандеру. Вони були перевезені до Берліна, де домагалися від них відкликання акту 30 червня 1941 р., а тому, що жоден з них на це не погодився, їх у вересні ув'язнили в таборі у Саксенгаузені. В українській політиці III Рейху перемогла концепція, репрезентована Гімлером, а безпосереднім виконавцем якої був Е. Кох. Ця політика прямувала до перетворення України в німецьку колонію. Зазнала, натомість, поразки концепція, представником якої був Розенберг і яка пропонувала створення німецького сателіта — Української держави. Ударом для угруповань, які орієнтувалися на союз з німцями, насамперед було проголошення (1 серпня 1941 р.) рішення про приєднання Східної Малопольщі і південної частини Волині до Генерального губернаторства, а потім відступлення Румунії округи Одеси. Україна стала об'єктом безпощадної німецької експлуатації. Тільки для збереження позірної пристойності були зроблені певні жести, які мали переконувати в позитивному ставленні III Рейху до українських прагнень. Тими жестами були: встановлення Генерального Волинсько-Подільського комісаріату з осідком у Бресті та з маріонетковою Українською Радою; створення українського університету в Рівному і підтримка українського елементу на територіях, де він був у меншості, що, до речі, відповідало німецьким інтересам. Незалежно, однак, від фактичного фіаско надій на швидке виникнення вільної України, більшість досі прихильно настроєних до Німеччини організацій послідовно висловлювалася за дальшу співпрацю з німцями.

Це стосувалося як прихильників Кубійовича, так і Мельника; Українська Національна Рада у Львові, домінована діячами ОУН—М, була толерована німцями з огляду на величезний авторитет митрополита Шептицького.

Ліквідація уряду Стецька і ув'язнення чільних активістів ОУН—Б спричинили перехід до конспірації тих діячів, які залишилися на волі. Керівництво тієї організації взяв на себе один з найближчих співпрацівників Бандери—Микола Лебедь; за спіймання його німці призначили високу винагороду. Репресовано чимало діячів і прихильників ОУН—Б, зокрема, до Освенціма потрапили М. Климичин і Ярослав Рак, а Миколу Лемика, керівника однієї з похідних груп, розстріляли «за вороже ставлення до рейху». Німецька влада виразно зазначала, що не толеруватиме жодних проявів української самостійності. Опановані послідовниками ОУН—Б батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» були відкриті з фронту і на засаді річного контракту використані, зокрема, для паци-

фікації населення Білорусії, відзначаючись у цих народобвивчих акціях винятковим звірством. Через рік ті відділи були розпущені.

ОУН—М, використовуючи репресії, яких зазнало конкурентне угруповання, домінувала більшість існуючих інституцій. Мельниківці намагалися опанувати адміністративну владу скрізь, де це було можливе. Після здобуття Києва створили власну Українську Національну Раду на зразок діючої у Львові. Це взаємне суперництво довело згодом до братовбивчої боротьби. Мельниківці ліквідували приблизно 300 чільних діячів ОУН—Б. У відплату за це прихильники Бандери вбили в Житомирі членів керівництва ОУН—М Омеляна Сеника і Миколу Сціборського, а потім Романа Сушка, колишнього командира українського легіону, і Ярослава Барановського.

У 1942 р. збільшився з боку німців грабунок продовольства і посилилися репресії в стосунку до населення. У таких умовах навіть найбільш прихильно настроєні до Німеччини політики вирішили офіційно запротестувати. У лютому 1942 р. лист-протест, адресований до Гітлера, вислали А. Шептицький, А. Мельник, А. Левицький і генерал Д. Г. Омелянович-Павленко. Цей протест, як і інші, був цілковито зігнорований урядом III Рейху, що спричинилося до популяризації програми ОУН—Б.

В останніх місяцях 1941 р. постав новий провід ОУН—Б, у якому чільну роль відігравали М. Лебедь, І. Климів-Легенда, Іван Гриньох і Дарія Ребет. З їхньої ініціативи на Полісся і Волинь був скерований В. Сидор, який започаткував творення відділів Української повстанської армії (УПА). Діючі там уже від кінця 1941 р. відділи Тараса Бульби-Боровця зосереджувалися на боротьбі проти радянських (а також польських) партизан. Відділи УПА швидко зростали, підсилили їх численні загрожені арештами вояки та офіцери розпущених батальйонів, серед них сотник Роман Шухевич. ОУН—Б надалі розбудовувала конспіраційну мережу, творила бази забезпечення і лісні бункери, продовжувала таємну підготовку своїх кадрів, хоч до кінця 1942 р. збройні дії велись тільки в обмеженому обсязі. Програма боротьби УПА була накреслена щойно III Надзвичайним збором ОУН—Б, який відбувся в серпні 1943 р. Тоді була змінена територіальна структура, в рамках якої створено групи «Північ» (Волинь, Полісся), «Захід» (Східна Малопольща, Буковина і Закарпатська Україна), а також «Схід» і «Південь» (Наддніпрянська Україна). Збір прийняв рішення призначити Р. Шухевича (псевдонім Тарас Чупринка) командиром УПА. Важливим етапом діяльності ОУН—Б було створення у червні 1944 р. Української головної визвольної Ради (УГВР) яка була органом політичної надбудови УПА. Хоч вона виникла з різних угруповань, які боролися за самостійність, наприклад, УНДО і УРН (Українські національні республіканці А. Левицького), вирішальний голос мали в ній прихильники Бандери. Завданням УГВР була координація діяльності незалежних політичних груп і ведення зовнішньої політики.

Поразки, яких почав зазнавати на східному фронті III Рейх, не мали істотного впливу на орієнтацію українських угруповань. До кінця війни на позиціях лояльної співпраці з німцями залишилися А. Мельник, В. Кубійович, К. Паньківський. У 1943 р. Український Центральний Комітет узяв на себе політично-громадську відповідальність за творену німцями військову формацію СС «Галичина», перейменовану згодом на SS «Galizien». Вона початково брала участь у паціфікаційних акціях, спрямованих також проти польського населення, у липні 1944 р. німці використали її на східному фронті і вона майже цілком була розбита. Мельник і керована ним фракція ОУН систематично втрачала, однак, прихильників, які найчастіше переходили до УПА. На початку 1944 р. арештували активістів ОУН—М, серед них Мельника, якого ув'язнили в таборі Саксенгаузен.

Щойно поразки, яких зазнали німецькі армії влітку 1944 р., спри-

чинилися до того, що влада III Рейху вирішила звільнити з таборів провідників українських націоналістів, серед них Бандеру, Мельника і Боровця. Також тоді, за ціну здобуття нових українських дивізій, в Берліні вирішено піти на певні поступки на користь українських прагнень.

Увінчанням стремлінь націоналістів було виникнення 23 лютого 1945 р. Українського національного комітету (УНК), на чолі якого став Павло Шандрук, колишній полковник Польського війська, а його заступниками стали В. Кубійович і О. Семененко. Під патронатом УНК з розпорощених по всьому фронту українських відділів почали формувати Українську національну армію. Ті відділи не увійшли до складу Російської визвольної армії (РОА), якою командував Власов. Зрозуміла річ, що у той період Німеччина була єдиною державою, яка була схильна визнати УНК репрезентантом українського народу.

Закінчення воєнних дій означало поразку українських угруповань, які боролися за самостійність, і через те зникла з міжнародної арени проблема України — вся її територія опинилася в межах СРСР. Щоправда, продовжувалася ще ведена УПА, зокрема на прикордонних територіях, уперта і безпощадна партизанська війна, однак брак ефективної допомоги ззовні спричинився до того, що вона не мала шансів на успіх. Абсолютна мілітарна перевага Червоної армії, терор і провокації НКВД розбили організаційні структури українського підпілля. Останні, доведені до відчаю відділи боролися ще на початку 1950-х рр. 5 березня 1950 р., оточений у бункері відділами НКВД, загинув на посту разом із цілим своїм штабом командир УПА Р. Шухевич.

Поразка Німеччини була водночас поразкою українського національного руху. Однак все свідчило, що й перемога Німеччини не була б для України щасливим розв'язанням. Мабуть, єдиним шансом було повторення результату попередньої війни, себто послаблення воюючих сторін — Німеччини і Росії. Але історія не любить повторюватися. Перспектива все ближчої поразки викликала наростаючий безсильний гнів тих, що зазнавали поразки. Гнів і ненависть, які вже раніше породжували злочини, були скеровані проти тих, яких вважали чужими на своїй землі — проти поляків, євреїв, росіян... Тому трагічним епізодом тієї війни була різня польського населення, вчинена із сліпим переконанням, що ненависть імунізує український народ від результатів зазваної поразки. Хоч і траплялись у цій війні польсько-українські союзи і порозуміння, здійснювані з різних причин за ініціативою обох сторін, це завжди були місцеві і тимчасові епізоди, які не рахувались у грі великої політики. Українці, залишившись самотніми віч-на-віч з двома неприязними силами, не здобули самостійності.